

В.Д. Старычонак

Займеннік «я» ў камунікатыўнай структуры тэкста

Цэнтральнае месца ў камунікатыўнай структуры паэтычных тэкстаў выконвае асабовы займеннік «я», які выступае як неабходны і ўніверсальны элемент твора, з'яўляецца сродкам абагульненага паказу лірычнага героя, спрыяе перадачы яго пачуццяў, перажыванняў, адлюстраванню светаўспрымання аўтара твора. У розных аўтараў назіраецца самае рознае разгадваанне і інтэрпрэтацыя аўтарскага «я», і па гэтай прычыне метафарычныя «тлумачэнні» займеннікаў носяць разнастайны і даволі стракаты характар. *«У вершах і аднаго, і другога, і трэцяга паэта прысутнічае «я». Аднак якія яны розныя, гэтыя «я»! Для аднаго паэта «я» – яго канкрэтная асоба, для другога – «сцэнічная» роля, для трэцяга – модус мыслення, для чацвёртага паэта «я», як у слынным вершы Анатоля Сербантовіча, – «няма мяне». Чалавек бачыць і разумее не сябе, а «сваё», не сябе, а свае «абалонкі» – тое, што ўжо ад яго адпластавалася, адасобілася, але яшчэ не адчужылася», – справядліва заўважае А.Разанаў. У паэтычных творах часцей за ўсё назіраецца метафарычная самаідэнтыфікацыя, свайго роду *alter ego*, разважанні аўтараў аб жыцці і смерці, аб ролі чалавека ў гісторыі, аб уласным прызначэнні, аб адносінах паміж людзьмі ў грамадстве. Аўтарэфлексія, аналіз уласнага псіхічнага стану, адказы на пытанні *хто я ёсць?, хто мой таварыш?* і разважанні «я і магчымыя сусветы», «я і рэальнасць», «я ёсць я», «мая згода ці канфлікт з грамадствам» – найбольш частыя запаўняльнікі дыскурсаў розных жанраў. Як маленькія часцінкі бясконцага ў часе і прасторы сусвету, паэты імкнуцца адказаць на самыя галоўныя пытанні існасці: *На скрыжаваннях сусвету хто мы і колькі нас? Пылінка. Малая пры гэтым. Драбок галактычных мас.* (В.Зуёнак); *Хто я? – Вечны сузіральнік Недасяжнай небнай шыры. Нада мною, як пытальянік, Млечны Шлях і зор пункціры.* (М.Мятліцкі); *Я – ў кожным пажары, Я – полымя брат, Я – ў кожным удары Жалезных лапат. Я – ў скаргах, я – ў слёзах І сірат і ўдоў. Я – ў шуме бярозаў У гуле вятроў. Я – ў чорных загонах, У скібах цяжкіх, У кос перазвоне Між ніў залатых.* (М.Танк). У гэтых і многіх іншых радках адчуваюцца пульс і глыбіня складанага чалавечага жыцця, хада вечнага і ў той жа час імгненнага часу, лучнасць усяго жывога і нежывога, непарыўная сувязь з кожнай часцінкай сусвету, трывога за лёс людзей і планеты: *Я – грамнічная свечка прад Богам.* (У.Жылка); *Я толькі сведка, мімалётны госць на гэтым свеце, вечным і вялікім.* (Н.Гальпяровіч); *Я – новых дзён пралог.* (У.Клішэвіч); *А я – галіначка адна Між вечных зор і тых, якія З крыніц мігочуць да відна, Упаўшы ў нетры іх жывыя.* (А.Лойка); *Я – космас і пылінка. І між намі – Адзін агонь. Як вечнасці уток.* (В.Зуёнак); *Я толькі кропля ў акіяне.* (М.Сяднёў).*

Да ліку аўтаметафарычных адносіцца і верш народнага паэта Азербайджана Расула Рзы «Я – зямля» (пераклад на беларускую мову Міколы Мятліцкага, «Полымя», 2011, № 1). У гэтым вершы, як і многіх іншых творах паэтаў Усходу, лірычны герой атаясамлівае сябе з самымі

рознымі канстантамі рэчаіснасці: з зямлэй, вясной, ветрам, высокай хмарай, гарачым сэрцам, святлом, ручаём, гранітам і інш.: «*Я – пачатак быцця, я ў дарозе заўжды, я ў дыханні, у мары, і ў вачах, і ў руцэ. Я – зямля, і зашчодро багаці людзям адкрываю. Я – гарчае сэрца, не б’юся, калі паміраю*», – завяршае сваю споведзь лірычны герой верша.

Як сведчаць шматлікія матэрыялы, у розных аўтараў назіраецца самае рознае разгаданне і інтэрпрэтацыя займенніка «я». Даволі часта ў эпіцэнтры тэкставага фрагмента знаходзіцца малая і вялікая Радзіма чалавека, яго Бацькаўшчына: *Я – Чалавек. І скрозна славіць мне Бацькоўскі кут, рачныя паплавы.* (У.Дзюба); *Я – пасланец рэспублікі.* (П.Панчанка); *Я – сірата без маёй Беларусі.* (П.Панчанка). Лірычныя героі твораў шчыра прызнаюцца ў адданасці і любові да роднага краю: *Беларусь, я – твой воін адданы і сын.* (П.Панчанка); *Я – пясчынка твая. Я – крывінка твая. І ў любові да цябе я не раз буду клясціся.* (Г.Бураўкін).

У якасці расшыфроўшчыка займенніка *я* часта выступае субстантыў сын: *Бо я – сын верны Маці-Беларусі. І святога Гордага імя Не адракуся.* (Т.Лебядя); *А я – твой сын, ад косці тваёй косць, Кроў ад крыві тваёй, мая Айчына.* (С.Дзяргай); *Бо я – сын верны Маці-Беларусі. І я святога, Гордага імя Не адракуся!!!* (А.Змагар); *Я – сын таго Краю, дзе гаі, лясы, Дзе рэчкі тасёмкаю ўюцца, Дзе пекныя кветкі, дзе ткуць паясы, Дзе сонца і хмаркі смяюцца.* (А.Змагар).

У якасці аўтаметафары са скразной тэмай «Бацькаўшчына» можа выступаць цэлы твор. Прыгадаем верш Анатоля Сыса «Радзіма», у якім некалькі вобразна-метафарычных фрагментаў носяць пералічальны характар і цесна ўзаемадзейнічаюць паміж сабой, перасякаючыся ў некалькіх плоскасцях. Дзякуючы выкарыстанню ў кожным радку дадзеных азначальных частак ствараецца структурная і сэнсавая сувязь радкоў верша, яго цэласнасць. Лірычнага героя ахопліваюць розныя пачуцці і саперажаванні, на змену аднаму адчуванню і настрою прыходзяць іншыя, і ў новай часовай і прасторавай сітуацыі нараджаюцца новыя параўнанні і асацыяцыі. Такія параўнанні і атаясамліванні ў вершы – гэта працяглы роздум і разважанне аўтара, якое складаецца з ланцужкоў супярэчлівых і, здавалася б, несумяшчальных сімвалаў і вобразаў, што пранізваюць увесь твор:

Я – зямля, на якой не растуць дрэвы.

Я – дрэва, на якое не садзяцца птахі.

Я – птах, якога не сочаць нават паляўнічыя.

Я – паляўнічы, у якога вечна галодныя сабакі.

Я – сабака, якога не баяцца злодзеі.

Я – злодзей, якога не гоняць ад вогнішча.

Я – вогнішча, якое не сцеражэцца леяў.

Я – лея, якой не шкада вандроўнікаў.

Я – вандроўнік, якому ўсё адно, куды вядзе дарога.

Я – дарога, якая не сніць ройсты.

Я – ройста, на якой валацуга бязмысны.

Я – валацуга, які страціў радзіму.

Я – радзіма...

Я – радзіма? Паляўнічы, сабака, бадзяга, злодзей...

У вершы Таццяны Беланогай «Я тая, што затрымала свой позірк» месца займенніка *я* запаўняюць шматлікія азначэнні, суаднесеныя па структуры з даданымі азначальнымі часткамі складаназалежных сказаў. Змест займеннікаў *я, тая* раскрываецца перш за ўсё дзеяслоўнымі канструкцыямі (*затрымала позірк, доўга маўчала, вельмі кахала, крочыць, танчыць, спявае, шукае, будзе лётаць, будзе падаць* і інш.), якія ствараюць дынамічны, працяглы ў прасторы і часе малюнак:

Я тая, што затрымала свой позірк.
Адказу няма.
Я тая, што доўга маўчала.
Так хацела сама.
Я тая, што вельмі кахала. Адказу няма.
Я тая, што бачыла кола.

Я тая, якой пяць мільярдаў.
Ты будзеш вечна.
Я тая, што будзе падаць. Усё так дзіўна.
Я тая, якой трэба неба. Ты будзеш вечна.
Я тая, што будзе лётаць.
Я тая, што крочыць. За вакном вясна.
Я тая, што танчыць. Паламана сэрца.
Я тая, што спявае. За вакном вясна.
Я тая, што шукае.

Высокай ступенню прадуктыўнасці характарызуюцца персаніфікаваныя метафарычныя структуры, якія адносяцца да ліку ўнутранай полісеміі, дзе пераносы ажыццяўляюцца ад займенніка «я» на чалавека: *Я – чалавек! Няхай няволю зведаў, Няхай адзенне зношана да дзір...* (А.Цяўлоўскі); *Я чалавек... Усё людское, благое, добрае – ўва мне.* (Н.Арсеннева); *Я – чалавек, які толькі ўмее 3 грудкі зямлі дабываць хлеб, 3 сэрца свайго – песні.* (М.Танк); *Я – чалавек. Я не ў гасцях, Я – дома. Пакуль жыву – не ведаю мяжы.* (Л.Галубовіч).

У паэтычных дысурсах чалавек можа выяўляцца, канкрэтызавацца па самых розных высновах. Часцей за ўсё актуалізуюцца род яго заняткаў, прафесія, нацыянальнасць, матэрыяльнае становішча і інш.: *Я мужык-беларус, – Пан сахі і касы; Цёмен сам, белы вус, Пядзі дзве валасы.* (Я.Купала); *Я – мужыцкі сын, і радаслоўная анідзе не значыцца мая.* (А.Русецкі); *Я – мужык, бядак пахілы.* (Я.Колас); *Я салдат малады, Я дзяцюк хоць куды.* (Л.Родзевіч); *Я – калгасніца Маладая, Жыву весела, Ані дбаю.* (Я.Купала); *Я каралеўскі батанік і лекар. І знаю: няма таго зеля, Што хоць на міг ад тугі па Айчыне вылечвае.* (Г.Бураўкін); *Я – скульптар. Вы не бойцеся мяне, Я не пакрыўджу і не ашукаю.* (С.Грахоўскі); *Я самы страшны плагіятар, бо краду боль тваёй душы.* (А.Зэкаў); *Я – маці! То ўшчуваю сябе строга, То, адганяючы ад ваяў сны, Смяюся.* (Т.Бондар).

Радзей у метафарычным эпіцэнтры аказваюцца рысы тэмпераменту і характару чалавека, яго адносіны да працы: *Я – аптыміст.* (Я.Міклашэўскі); *Я, дзівак, твайго шукаю следу На пачатку кожнае вясны.* (С.Грахоўскі); *А я, дзівак, убіў сабе ў голаў, што знаны я, што я паэт.* (М.Сяднёў); *Я – раб паэзіі. І ўсё ж на дзіва Шчаслівы, што – як вязень ланцугом – Прыкуты сваёй мовай да Радзімы І разам да сусвету усяго.* (Л.Галубовіч). Зрэдку «я» атаясамліваецца з узростам, рэлігійнай перакананасцю, неабмежаванай уладай: *І сам я – хлопчык босы У даўнім чыстым ранні.* (А.Пісьмянкоў); *Я – малеча, мне восем гадоў.* (У.Шпадарук); *А я – язычнік да касцей.* (К.Жук); *Я – валадар палёў, лугоў і рэк, І ветракоў старых, людзьмі забытых.* (К.Жук).

У якасці супазітыўных метафар з асабовым займеннікам «я» могуць выступаць лексічныя адзінкі, якія называюць зоркі, вецер, вечар, восень, воблака: *Я – зорка першай велічыні? Не знаю – можа, і зорка. Знаю толькі, што без любві Зорцы золка і горка.* (А.Вярцінскі); *І сам я такі, быццам вецер у полі. Я – вецер. А ты не баішся, таполю?* (В.Рагаўцоў); *Я – насланец, вецер буйны, Прыляцеў на суд вас зваць!* (Цётка); *Я – вечар. Халодны вечар, дзе цэркаўкі белы лік самотна глядзіць у вечнасць праз кроны яблынь і ліп.* (Н.Гальпяровіч); *Я – восень, над светам хмурынкаю плачу.* (А.Бараноўскі).

У апрадмечаным «я» размова можа весціся пра канкрэтных людзей, якія адлюстроўваюцца ў сотнях імёнах простых людзей і славутых постацей Беларусі: *Гэта мы – русачубы упарты народ – Янкі, Вольгі, Ахрэмы, Хвядоры, Марусі. Зорных сэрцаў святло... Век не сыдзе на звод Сэрца маёй Беларусі.* (М.Мятліцкі); *Я – Драздовіч Язэп, Вы пазналі? Я – нічый, без патрэб...* (А.Жыгуноў); *Я сын таго Акаловіча, які меў знаёмства з вамі многа год таму.* (К.Чорны); *Я – нікчэмны Афанасій Філіповіч, Берасцейскі гарбарчык, прастак.* (М.Пракаповіч); *Я – юнак Давыд!* (У.Жылка); *Я ваш сябра – Засім Коля, З-над Пружанаў.* (М.Засім); *І зноў я – Лёнік Васілёвы У бестрамвайным гарадку.* (Л.Дранько-Майсюк). Дарэчы, звяртанне да ўласных імёнаў і актуалізацыя іх рознай канататыўнай афарбаванасці – даволі распаўсюджаная з’ява ў дыскурсах розных пісьменнікаў і паэтаў. Параўн.: *Чуеш? Ты – мая Джульета.* (М.Мятліцкі); *Хто гэта? Гэта ён – Даўмонт.* (В.Чаропка); *Ён, Адольф Гітлер, – той самы вампір.* (У.Паўлаў).

Традыцыйнымі лічацца асацыяцыі займенніка з фітанімічнымі намінацыямі (дрэвамі, галінамі, раслінамі, травамі.): *Я – дрэва з бясплоднымі думкамі тымі.* (А.Камароўскі); *Я, мо, той клён, якому вырасці Жыццё дало да хмар, без старасці.* (М.Клімковіч); *Я ж – клён ясенінскі ў сумёце.* (Х.Гурыновіч); *Я тонкая галінка дрэва.* (Н.Гальпяровіч); *А я – галіначка адна Між вечных зор і тых, якія З крыніц мігочуць да відна, Упаўшы ў нетры іх жывыя.* (А.Лойка); *Я ў мастацкім агародзе Толькі марная трава. А якая? Смех, ды і годзе: Я – пякучка-крапіва.* (К.Крапіва); *Я – акіяну жытняга калоссе, Мільёны лёсаў змешчаны ў маім Яшчэ да дна не вычарпаным лёсе.* (А.Куляшоў).

Пеяратыўныя адценні назіраюцца ў зоамарфізмах і найменнях вывернутых з каранем дрэў і пнёў: *Я – казёл барадаты. Пастрыгуся, пагалюся І прыеду ў сваты.* (В.Вітка); *Горш... Я – свіння,*

апошні нягоднік... (З.Прыгодзіч); Я – зацяганы **конь-біцюг**. На жаль, не малады. (М.Танк); «Як жа гэта я, стары **выварацень**, не мог змікіціць?» – гадаў Каўрыжска. (М.Пянкрат); Ты дужы, малады, прыгожы. Не тое што я – **камель** паранявы. (В.Давыдзенка).

Да ліку нетрадыцыйных неабходна аднесці атаясамліванні «я» з кухарам ночы, наглядчом астрога, акіянам асверу, апошнім рэхам, нашчадкам мёртвых азёр: Я – **кухар ночы**. Бяру я коўш Мядзведзіцы Вялікай І чэрпаю з азёр ваду. (М.Купрэеў); Я – **наглядч** суровага **астрога**, Сачу, каб не ўцяклі з мяне самога зайздрасць і злосць, знявер'е і мана. (Р.Барадулін); А я – **асверу акіян** вяслом нязбытнасці папкутнай. (В.Зуёнак). Я – той песні апошняе **рэха**. (В.Зуёнак); Я **нашчадак мёртвых азёр**. (В.Зуёнак). Стварэнне такіх асацыяцый і аналогій залежаць у першую чаргу ад светапогляду і светаўспрымання аўтара, яго здольнасці арганічна спалучаць займеннікі з іншымі лексіка-граматычнымі разрадамі слоў і мабілізаваць іх павярхоўны і глыбінны патэнцыялы.